

Tornai József

Radnóti közöttünk

Az 1970-es években Beney Zsuzsa költő és orvos esszét írt arról, hogy Radnóti túlságosan nagylelkű volt, amikor munkaszolgálatos megaláztatásai közben még mindig hazájának nevezte Magyarországot a *Nem tudhatom* című versében:

*Nem tudhatom, másnak e tájék mit jelent,
Nekem szülőházam e lángoktól ölelt
Kis ország, messzeringó gyerekkorom világa.
Belőle nőttek én, mint fatörzsből gyöngye ága.*

Az esszét akkoriban sehol sem közölték. A témát nem tartották időszerűnek. Vagy nem mertek vele foglalkozni?

Nem emlékszem, azóta is publikálhatta-e valahol.

Zsuzsa nekem akkor már évek óta barátom volt: hozzá fordultam érzelmi bajaimmal. Ő is velem osztotta meg férje és kétéves kisfia váratlan halálát.

Nemcsak költő, orvos, hanem nagyon finoman elemző pszichológus is volt. Mindig egyetértettünk egymással.

Ezúttal vitatkoztunk.

Nem azért, mintha az esszé kiindulópontjában másként gondolkoztam volna: a zsidótörvények következményei szerintem is ellentétben álltak a magyar állampolgárok jogaival és méltóságával. Radnótit és sok társát indokolatlanul megalázták, kínozták, megölték a Horthy-világ zsoldosai, politikusai.

Mondtam Beney Zsuzsának: egyáltalán nem biztos, hogy Radnóti helyében én még mindig „hazámnak” tartottam volna szülőföldemet. Volt azonban egy zsidó családból származó magyar költő, akit büntetésnek is beillő módon dolgoztattak Budapestről Nagyváradig vagy Székelyhídig, Körösfeketetőig. Ő minden idegszálával magyarnak, magyar költőnek vallotta magát.

Hogy tudhattuk volna ezt mi jobban, mint ő maga?

Ráadásul irtózatossá vasalt költészete a magyar líra egyik legkülönösebb, legtitokzatosabb fejleménye. Radnóti hangja átüt azon a nem kis európai-világirodalmi műveltségen, melynek birtokában élt.

Nekem fiatal koromtól kezdve az volt az eszményképem: mindent tudni kell, ami a távolabbi vagy a közelebbi múlt írásbeliségében történt, és mégis saját hangon szólni. Radnóti fordításai a francia, a német, az angol, a görög és a latin hagyományból mind az ő verseit szolgálják. És akkor még nem beszéltem arról:

hogyan lépett túl az európai kultúrán, hogyan nyitott kaput az afrikai, íratlan költészet felé a mítoszok és ősi énekek fordításával. Ha nem ismertem volna a *Karunga, a holtak ura* című mítoszköltéseit és a fekete törzsi énekek többi darabját, talán sose fogok hozzá az egész világ civilizáció előtti költészetének fordításához (*Boldog látomások*, 1977). Nyelvi, ritmikai megoldásai elemi hatással voltak rám.

És van-e a magyar líra történetében még egy verseskönyv, amelynek olyan tragikus legendája van, mint a *Tajtékos ég*? Petőfit ledöfték a cári seregekbe besorolt lengyel dzsidások, József Attila a vonat kerekei alá feküdt, de Radnóti magyar bakák lőtték agyon Abdán! Jártam ott az emlékműnél. Van-e még magyar költő, akit tömegsírból kellett kiásni? És van-e, aki az utolsó percéig költő volt, írt, és verseit – szinte halálos üzenetként – hátrahagyta nemzetének a kabátja zsebében?

Az írásnak ő volt a legnagyobb hőse (a szó legősbibb, legnemesebb értelmében) a XX. század Európájában.

Milyen szorongató és fájdalmas, ahogy kötetről kötetre halad a „bevégeztetett” krisztusi sorsa felé! Már az 1936-os *Járkálj csak halálraitélt!*-ben érzem ezt. S ott a bizonyíték:

*Az ég a földig ér!
vonulj a hallgatóg erdők felé,
komisz jövőd ügyis elkísér
és sorsod ügyis lankadó,
mint holtrasebzett őzeké.*

*És holnap már lehet,
hogy utolszor tétováz ajkamon
elillanó leheleted
s halott arcodra árnyakat
a hulló bombák árnya von.*

(Decemberi reggel)

Halott arc 1936-ban? Igen, mert Hitler már uralmon volt, elkezdődött a spanyol polgárháború. Ezt Radnóti is tekinthette a második világháború kezdeti viharfelhőjének.

Mindig emlékezetes marad nekem a *Hispania, Hispania*, majd a *Federico García Lorca*:

*Mert szeretett Hispania
s versed mondták a szeretők, –
mikor jöttek, mást mit is tehettek,
költő voltál – megöltek ők.
Harcát a nép most nélkülöd víjja,
hej, Federico García!*

Ez a „*hej, Federico García!*” hosszú évekig a szívembe nyilallt még azután is, hogy először olvastam. És a demokrata, humanista Radnótinak természetes, hogy tele volt lelkesedéssel a költészete a forradalom sikerei hallatán, de keserűséggel, mikor Franco diktatúrája ráborult az országra. Ma már azt is tudom: miután a költő Madridból visszautazott szűkebb hazájába, Granadába, a francóisták elhurcolták, de a hadsereg (García Lorca nem volt kommunista) egy ideig nem tudta, mit kezdjen a nyilvánvalóan forradalomparti értelmiségivel. Aztán jött a tábornok közvetlen telefonja, hogy tarkón kell lőni.

Így halt meg.

De a forradalom nem úgy végződött, ahogy Radnóti is tudhatta: hogy Franco német és olasz egységek, fegyverek, repülők segítségével tudott csak a köztársaságiak fölébe kerülni.

A köztársaságiakat, ahogy a derékhadat hívták: az anarchistákat, Sztálin ítélte, Moszkvából, vereségre. Ő vonta vissza a Spanyolországban harcoló orosz egységeket, tiszteket és vadászrepülőket (otthon többnyire kivégzés volt a „jutalmuk”, ismerem egyik-másik életben maradt „spanyolos” vallomását). A köztársaság mellett állókat: Hemingwayt, Dos Passost, George Orwellt megdöbbsentette, hogy a szovjet tanácsadók egymás után végeztetik ki a legkiválóbb tiszteket, hogy a vezetők nélkül maradt katonák minél előbb elvérezzenek a tábornok ágyú- és géppuskái előtt. Mi lehetett Sztálin terve? Éppúgy nem az én dolgom itt ezt megfejteni, mint annyi más irracionális akcióját.

Hogy Hitler milyen apokaliptikus éveket szán Európának, azt viszont Radnóti egyre tisztábban látta: versei szinte híradásként adják ennek tanúságát.

Ezeknek a verseknek a súlya, végzetes ereje úgy nő, ahogy a háború felénk közeledik. A címek, a kifejezések, metaforák azóta jól ismert szállóigékké váltak. (És mi mutathatná jobban egy költő profetikus nagyságát?) Ilyen a *Sem emlék, sem varázslat*, az eklogák egyre elsötétülőbb hexameterei vagy a *Töredék* egymást erősítő freskóinak vádbeszéde. Az abbahagyhatatlan leleplezés és sikoltozás:

*Oly korban éltem én e földön,
mikor az ember úgy elaljasult,
hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra,
s míg ballhitekben hitt s tajtékozott téveteget,
befonták életét vad kényszerképzetek.*

Nem tudom eldönteni (talán nem is lehet!), melyik refrénnel induló strófa megbélyegzőbb fajunkra. Ő volt a „*rettentő szavak tudósa, Ésaías*”. Radnóti nem tudhatta, mi következik a nyugati és a keleti „*demokrácia*” győzelme után, mikor az ember még jobban „*elaljasult*”, mint az ő kálváriájának idején. József Attila, az annyira szeretett és nagyra becsült társ sem tudhatta: nem érte meg. Ilyés a harmadik „*jövendőmondó*” megtudta, neki föl kellett ébrednie. És odakiáltotta a világnak az *Egy mondatot* föld alatti barátai helyett is.

Egyetlen XX. századi magyar költő (még Ady, ha él) sem írhatta meg a csalódásnak és haragnak ezt a ráolvasását, csak ő.

Radnótinak legalább megmaradhatott a hite a humanizmusában, Európa fölvilágosult hagyományában. Bárhogy mélyült alatta az embertelen mocsár. Bármennyire fokozták pöffeszkedő őrei a kényszermunka gyötrelmeit. Nem tudom, kellő nyomorúságukban el tudjuk-e képzelni, amilyen körülmények között Radnótiékat dolgoztatták? Idézek a *Naplóból*: „1942. július 7. Az altisztek berohannak a szállásra, – vigyázz! »Senki a helyéről el nem mozdul, senki a zsebébe nem nyúl, nem érinti a holmiját! Értik?« Tíz percig állunk, majd »Leülhetnek, de senki sem mozdul!« Egy félóra múltán kihordatják a szerelvényünket az udvarra. »Mindenki a szerelvénye mögé áll!« Mögé állunk. »Hátra arc« – süvölt a vezényszó. Megfordulunk. Az altisztek megrohanják a sorokat, kibontják a hátizsákokat, takarókat és – szitkozódik, »hogyan lehet valakinek ennyi kacatja!« »Forduljon meg!« Megfordulok. »Ez mi?« »Arany János költeményei, az a Toldi például.« »Minek?« »Olvasni.« A Toldi szerelmének már leszakította kotorászás közben a címlapját, látom. Tűnődik, majd elviszi megmutatni. Csikorgatom a fogam. Visszahozza.”

És így folytatódik tovább a megalázás, brutalitás, perverz fegyelmezés. Mit érezhetett a költő, hogy a saját anyanyelvén hangzik el mindez az ember-, magyar- és irodalomellenesség?

Szégyellem magam. Most fél évszázad után is? Hát ilyenek vagyunk mi, Rákóczi, Kossuth, Csokonai, Bethlen Gábor, Berzsenyi, Babits, Ady, Kosztolányi, az 1849-es mártírok, Petőfi, Arany, Széchenyi nemzete?

Írhatnám tovább az örület példáit.

A „*halálraítélt járkál csak*” tovább. Remekművekbe suttozja, amit csak költő mondhat el:

*Mikor kiléptem a kapun, tíz óra volt,
fénylő keréken pék suhant és énekelt,
gép dongott fenn, a nap sütött, tíz óra volt,
halott néném jutott eszembe s már repült
felettem mind, akit szerettem és nem él,
sötétben szállt egész seregnyi néma holt
s egy árnyék dőlt el hirtelen a házfalon.
Csend lett, a délelőtt megállt, tíz óra volt,
az uccán béke lengett s valami borzalom.*

(Béke, borzalom)

Én ezt a „*valami borzalom*”-ot nagyon fiatalon, diákkoromban olvastam először. Most még szörnyűbbnek találom. Az előérzetet, amely Radnóti tudatának vezetője volt. Tudta már 1937/38-ban mi következik?

Az eklogák következtek, a halálba roncsoló táborok. És a költő pokolra szállásával egy időben a költő magasba emelkedése.

Nehéz erről pátosztalanul beszélnem.

Inkább sírnék. A nagyságnak miért van ilyen megfizethetetlen ára? Vagy Radnóti megfizette?

Nem megfizette: megbűnhődött érte. Tudják ennek értelmét-okát a messzi s a közeli istenek. Radnóti vallásos volt, de akkor el is fogadta szenvedéseit, mint aki-ben hitt: Jézusét? Az eklogákban és a razglednicákban mindenesetre olyan lélek beszél a lét abszurditásáról, aki nem rémül meg a kötelező orcus előtt. Vergilius vagy Hermész nélkül is képes a szenvedés évezredek falára festett arabeszkjei között eligazodni. Persze a XX. század, a magyar költészet Orpheuszának is van Eurüdikéje: Fanni, a százszor, ezerszer megidézett, megköszöntött, szalmaszál, az utolsó. Csak hát a mítosz itt megfordul: Fanni néz hátra, és szerelmesének kell a Hadészban maradnia. De nem örökre.

A lant nem hallgat el.

Ezért nagy költő, súlyos költője a háborús zivatarnak, pusztulásnak, aljasságnak és halálnak Radnóti.

Halhatatlanság nincs, de halhatatlan versek vannak. Az eklogák, a *Levél a hitvesnek*, az *Á la Recherche...*, az *Erőltetett menet* és a *Tajtékos ég* minden ránk maradt darabja. Még azokat a látszólag egyszerű varázsdalokat is szeretem, mint a *Két karodban* (amely olyan rokon, éppen a mágiája miatt József Attila *Ringatójával*). Az első sor szótöve is azonos:

*Két karodban ringatózom
csöndesen.
Két karomban ringatózol
csöndesen.
Két karodban gyermek vagyok,
hallgatom.
Két karomban gyermek vagy te,
hallgatlak.
Két karoddal átölelsz te,
ha félek.
Két karommal átölellek
s nem félek.
Két karodban nem ijeszt majd
a halál nagy
csöndje sem.
Két karodban a halálon,
mint egy álmon
átesem.*

Ez az úgynevezett ősi, mágikus vers, amit az afrikai primitív költészettől és a magyar népdaloktól tanult. Ellenállhatatlan líra: a szerelem együtt hangzik a halállal. Itt irodalomnak, műveltségnek nincs helye. Maga a lét beszél, ahogy Heidegger mondja.

Ugyanez fogott meg, mikor évtizedekkel ezelőtt az eklogákat legelőször olvastam. Csak azokban már kiterjesztve sorsra, háborúra, történelemre.

Ráadásul a hexameterek és a párbeszédék a hellén kultúra és forma érettségével ejtenek foglyul. Radnóti visszanyúlt valamihez, nyíltan, ami kikerülhetetlen

alapja a condition humaine-nek. Csakhogy az ősi szövegek itt a XX. századnak, a második világháborúnak és természetesen a költő rabhelyzetének a medrében hullámoznak. Olyan méltósággal, amely a drámával ellentétben áll.

A roppant feszültséget így teremti meg. A kimért hangban a borzalommal:

*Ékezetek nélkül, csak sort sor alá tapogatva,
úgy írom itt a homályban a verset, mint ahogy élek,
vaksin, hernyóként tapogatva a papíron
.....
Rémhírek és férgek közt él itt francia, lengyel,
hangos olasz, szakadár szerb, méla zsidó a hegyekben
.....
Fekszem a deszkán, férgek közt fogoly állat, a bolhák
ostroma megindul...*

Mint a szögek a Megfeszítettbe, úgy döfnek ezek a képek, sorok. Lehetséges ez a tökéletes kiszolgáltatottság?

Lehetséges.

Tolnai Gábor, a régi barát úgy tudja: volt Borban valamilyen választási lehetőség. Radnóti elmehetett volna partizánnak. Végül úgy döntött, biztonságosabb itthon, Magyarországon.

Ezzel vége. Beteljesedett. Abdáig hajtják a magyar örök a foglyokat, s ott a tehetetlen, csontig soványodott rabokat a maguk ásta gödörbe lövik.

Utoljára, Borban, megszületik az *Erőltetett menet* a befejezés reménykedő két sorával:

*de hisz talán lehet még! A hold ma oly kerek!
Ne menj tovább, barátom, kiálts rám! s fölkelek!*

Már csak a razglednicákra marad idő és egyúttal élet. A négy levelezőlapra írt vers keltezése: 1944. augusztus 30. a hegyek közt, Cservenka, 1944. október 6., Mohács, 1944. október 24. és Szentkirályszabadja, 1944. október 31.

Ez Radnóti örökhangyása, művének csúcsa. Ilyen közelre csak József Attila utolsó verseiben kerül az írás az élethez (*Íme, hát megeltem hazámat, Édesanyám, egyetlen, drága..., Drága barátaim...*).

Hosszú évekkkel ezelőtt (1972) írtam már a razglednicákról. „A nyilas őrség okkal, ok nélkül lőtte, kínozza őket. Sebesültek, kiéhezettek, rongyosak, erőtlenek voltak... És a költő még írt, írt, amikor már minden más költő megnémult volna a rettenettől... Ha van hősiesség, akkor ez az: egy összerombolt, gonosz világban az utolsó pillanatig a művészi kifejezés tökéletesítésén fáradozott.” Akkoriban a negyedik, az utolsó razglednica foglalkoztatott. A költő ebben már nem képes a teljesen szimmetrikus megformálásra. A hét sorban öt gondolatjel van. Mindegyik a legvégzetesebb szavakat választja el a szövegtől: „*tarkólövés, így végzed hát te is, sűgom magamnak, csak feküdj nyugodtan, der springt noch auf*”. Ezt a német mondatot (Az még fölkel) én annak jelzéseként értelmezem, hogy Radnóti láttatni akarja a szóke SS-katonákat, akik szintén ott menetelnek a foglyok mellett.

És itt visszatérhetek Radnóti magyarságára. Alföldy Jenő a költő utolsó, hazájának tett gesztusát föltételezi ebben a mondatban. Szerinte csak magyarok hajtották tovább és tovább a munkaszolgálatosokat. A német kifejezéssel a rab erről a valóságról szeretné elterelni a figyelmet. Hogy ne legyünk mindnyájan olyan bűnösök, amilyenek a bestiák voltak.

Mi az igazság? Ismereteink ellentmondásosak. Kőszegi Ábel (*Emlék és varázslat. Vallomások Radnóti Miklósról*. Szerkesztette Pomogáts Béla. 1984) azt írja: „*Őszivácon egy lovas Volks-SS-szakasz csatlakozik a kísérethez. Lépésben lovagolnak az ötszáz ember mellett, hátukon géppisztoly, néhánynak a kezében ostor. A főtérnél álljt vezényelnek.*

– *Hinab vom Weg! ...Nieder! Kopf nieder! (Le az útról! Feküdj, fejedet le!) Aufsteh'n! (Föllátni!) Zurück, auf den Weg! (Vissza az útra!) A járdán, az árokban holttettek hevernek. Lorsi Miklóst, a muzsikust egy lovas SS szólította magához. Elvette a hegedűjét, és rálőtt. Még él, de nagyon vérzik. Radnóti és egy társa belékarolnak, és próbálják az árkon átsegíteni az útra.*

– *Der springt noch auf! – üvölti a Zugsführer. Egy legény odaugrik, és közvetlen közelről fejbe lövi a hegedűművészt. Az árokba zuhan.*”

Eszerint a magyar keretlegényeket a bácskai sváb lakosság köréből toborzott Volks-SS-különítmény váltotta fel. Később mégis így ír könyvében Kőszegi: „*A kocsisok a kórház elé hajtanak. Itt kell leadniuk a beteget... Nem veszik át őket... A katonák tanakodnak, majd egyikük átmegy szerszámokat kérni az országút túloldalán álló csárdába... A kocsisok kifogják a lovakat... Néhány munkaszolgálatost leparancsolnak a kocsiról, és ásót, kapát nyomnak a kezükbe. Gödröt kell ásniuk... Egy fiatal nő és a gátőr nézi a két kocsit és az ásó embereket.*

– *El innen! – kiált rájuk a kövér altiszt... délután négy óra körül készül el a széles, de nem mély gödör. – Leszállni! ...Az első lövésekre a foglyok nem fordulnak el. Nézik, amint két társuk arccal bukik a gödörbe. A következők parancs nélkül állnak a sír szélére. Az altiszt és egy katona egész közelről lövi tarkón az embereket.*”

A gyilkosok tehát mégis magyarok voltak. Radnóti őt ölték meg. A „*Der springt noch auf!*” nem szépítés: rabtársa, a hegedűművész, Lorsi Miklós sorsát örökítette meg a szintén halála előtt álló költő. Az a németek áldozata. Radnóti a magyaroké. SS-ek, hungaristák egyaránt tömeggyilkosok. Minek tegyünk köztük különbséget?

Radnóti *Nem tudhatom...* című versének vallomásos őszinteségét ez semmivel sem kisebbíti. Magyar költőtől vették el az életet Abdán.

Így olvasom az utolsó razglednicát, a világirodalomnak ezt a nagy versét:

*Mellézuhanam, átfordult a teste
s feszes volt már, mint húr, ha pattan.
Tarkólövés. – Így végzed hát te is, –
súgtam magamnak, – csak fekédj nyugodtan.
Halált virágzik most a türelem. –
Der springt noch auf, – hangzott fölöttem.
Sárral kevert vér száradt fülelem.*

Nagyon meglepett, öreg költőt, amit Pilinszky mond Radnóti-élményéről: „*Vannak bizonyos alkotók, akik számomra egyszerű szóvá, szótári szavakká váltak. Nem*

irodalom- vagy kultúrtörténeti nevekké. Számomra fű, tenger vagy pitypang ugyanúgy szó, mint behelyettesíthetetlen megnevezése, mint Mozart, Platón, Novalis... Amit Radnóti életében egyedülállónak érzek, azt száználmas elvontsággal »szituációs zsenialitásnak« nevezném. Tehetségét – amely minden úgynevezett alkotóban alig több néhány százaléknál – egy kiszámíthatatlan helyzet s méghozzá olyan tragikum növesztette föl, melyre indulásakor aligha számított.”

Vagyis, ha jól értem, ha Radnóti nem válik ártatlan áldozatává a Gonoszszágnak, nem lesz belőle költő. Folytatom az idézetet: „Az, amit barbár ésszel szituációs zsenialitásnak neveztem, de amit egyszerűen hűségnek is mondhatnék, hozza létre utolsó korszakában valóban »kiszámíthatatlan« remekeit... Mert a nagyságban mindig ott van a bizonyos személytelen elem, amit korok szerint örületnek, véletlennek vagy a külső összefüggések szerepének nevezünk. Radnóti, mint a legkülönbek, több önmagánál.”

Ez aztán a diplomatikus remekelés! Radnóti több önmagánál, mert mártír, mert tarkón lőtték Abdán. Egyébként csak átlagosan jó költő.

Én azért megkérdezném Jancsitol, ha még élne: És ha így van? Ha kegyetlen sors, élet és mű egybeszövődik? Ha a „testvérgyűlölési átok” irracionalitása nagy művekké válik, éppen a helyzet mint „véletlenek vagy külső összefüggések” szerepe folytán? Radnótié talán az egyetlen példa erre a homo sapiens gyászos és abszurd történetében? Nem: „az úgynevezett alkotó”, akiben a tehetség „alig több néhány százaléknál”, soha nem juthat el a zsenialitásig, bármilyen fájdalom, szenvedés éri. Számptalan írogató költő, író élte meg a Radnótiéhoz hasonló sorsot, mégse jutott föl a csúcra. Ahhoz eleve nagy tehetségnek kell lenni, hogy a kín, mint a – szerintem – legelső múzsa, kiváلتsa a tudatalattiból a legnagyobbat, a szinte lehetetlent. Dosztojevskij nem azért lett a világirodalom egyik óriása, mert elját-szották vele a kivégzés komédiáját, és Szibériába száműzték.

Radnótiból akkor is nagy költő válik, ha megszökik a munkaszolgálatból, és megéri az 1945 utáni időket. Az oroszok és Rákosi totális diktatúrája megterem-tette ennek a föltételeit.